

Erich Fromm's Philosophy of Freedom in the Context of Modern Russian Authoritarianism

UDC 141.7(4)

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723142>**Berezynets Volodymyr¹**PhD., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4655-5533>, vberezynets@gmail.com**Kovtun Olexandr²**PhD., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4781-7638>, kovtuns2008@ukr.net**Lutskevych Natalia²**Master, <https://orcid.org/0000-0001-6013-6557>, lutskevich1971@gmail.com¹*Khmelnytskyi Trade and Economic College State University of Trade and Economics (Khmelnytskyi, Ukraine)*²*Khmelnytsky Institute of Social Technology University of Ukraine (Khmelnytskyi, Ukraine)*

Abstract.

The article examines Erich Fromm's concept of freedom as a philosophical approach to explaining modern Russian authoritarianism, especially in the context of supporting the invasion of Ukraine as its concrete manifestation. **The relevance** of the topic is determined by the need to understand modern Russian authoritarianism as a strategic challenge to Ukrainian society. The purpose of the article is to determine the relevance of Erich Fromm's concept of freedom in understanding modern authoritarian tendencies in Russian society.

Research results: Applying Erich Fromm's concept of freedom, it was found that Russian society is characterized by all ways of escape from freedom – sadistic, masochistic, and destructive tendencies. However, conformism acquires special importance, which, in the context of the invasion of Ukraine, manifests itself in silent non-resistance to the war. Although not identical to its support, it acts as a factor in the legitimization of Putin's aggression and contributes to the further drift of Russian society towards authoritarianism. It is shown that the greatest burden of freedom is borne by that part of Russian society which bears the greatest burden of freedom and has an anti-Putin and anti-war position. This group is in conditions of reduced social contacts, marginalization, and condemnation. This applies especially to those who remained in Russia and did not join the new wave of Russian emigration. This group is characterized by experiencing negative emotions related to the invasion of Ukraine – shame, guilt, misunderstanding. In the context of studying those who accept the burden of freedom, Erich Fromm's concept reveals certain limitations. Nevertheless, despite some limitations, Erich Fromm's concept of freedom remains relevant for the understanding of authoritarian tendencies in Russian society, as it allows identifying the key socio-psychological and ideological prerequisites, as well as the specific mechanisms of the formation of authoritarianism in Putin's Russia.

Keywords: freedom, authoritarian society, support for war, escape from freedom, destructiveness

Філософія свободи Еріха Фромма в контексті сучасного російського авторитаризму

Березинець Володимир¹, Ковтун Олександр², Луцкевич Наталія²¹*Хмельницький торговельно-економічний коледж Державного торговельно-економічного університету,*²*Хмельницький інститут соціальних технологій Університету “Україна”, Україна*

Анотація.

У статті розглянуто концепцію свободи Еріха Фромма, в якості філософського підходу щодо пояснення сучасного російського авторитаризму, особливо в контексті підтримки вторгнення в Україну, як його конкретного прояву.

Актуальність теми зумовлена необхідністю осмислення сучасного російського авторитаризму, як стратегічного виклику перед українським суспільством. **Метою статті** є визначення релевантності концепції свободи Еріха Фромма в осмисленні сучасних авторитарних тенденцій в російському суспільстві.

Результати дослідження. Застосовуючи концепцію свободи Еріха Фромма з'ясовано, що російському суспільству притаманні усі способи втечі від свободи: садистські, мазохістські та деструктивні тенденції. Але особливого значення набуває конформізм, який в контексті вторгнення в Україну проявляє себе у мовчазному непротивленні війні, що хоч і не тотожно її підтримці, все ж виступає фактором легітимації путінської агресії та сприяє подальшому дрейфу російського суспільства до авторитаризму. Показано, що найбільший тягар свободи несе та частина російського суспільства, якій притаманна антипутінська та антивоєнна позиція. Ця група перебуває в умовах зменшення соціальних контактів, маргіналізації та осуду. Особливо це стосується тих, хто не увійшов до нової хвилі російської еміграції та залишився в Росії. Для цієї групи характерне переживання негативних емоцій, пов'язаних із вторгненням в Україну: сором, провина, незрозуміння. В контексті вивчення саме тих, хто приймає тягар свободи концепція Еріха Фромма виявляє певні обмеження.

Втім, попри деякі обмеження, концепція свободи Еріха Фромма залишається релевантною для осмислення авторитарних тенденцій в російському суспільстві, оскільки дозволяє ідентифікувати ключові соціально-психологічні та ідеологічні передумови, а також конкретні механізми становлення авторитаризму в путінській Росії.

Ключові слова: свобода, авторитарне суспільство, підтримка війни, втеча від свободи, деструктивність

Актуальність.

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну не лише загостило безпекові питання для нашої країни, але й актуалізувало потребу філософської рефлексії стану сучасного російського суспільства. Для України це має цілком практичне значення, адже уже сьогодні варто думати про післявоєнне співіснування, що вимагає глибокого розуміння внутрішніх процесів в Росії, можливих напрямів її подальшого розвитку, який впливатиме на стан міжнародних відносин в регіоні та світі загалом.

В політичному аспекті можемо стверджувати, що і ліберальна західна демократія стикається із серйозними викликами, адже і Україна, і ЄС, перебуваючи в умовах жорсткої конфронтації з Росією змушені переосмислювати і власні суспільства, шукати шляхи збереження власної демократії, відкритості та свободи, які вона забезпечує. Цілком можна погодитись із Ювалем Харарі, який вказує на те, що від здатності ЄС зберегти відкрите суспільство залежатиме доля свободи та демократії у світі (Харарі, 2022).

Таким чином, сучасність вимагає від науковців не тільки пошуків пояснень нової реальності, але й звернення до спадку досліджень тоталітаризму ХХ століття. На наш погляд, однією з найбільш продуктивних залишається концепція свободи Е. Фромма.

Таким чином, **метою статті** є визначення релевантності концепції свободи Еріха Фромма в осмисленні сучасних авторитарних тенденцій в російському суспільстві.

Аналіз досліджень та публікацій.

Попри те, що проблема свободи є однією з центральних проблем філософії, вважаємо, що варто звернутись до тих концепцій, які мають безпосереднє відношення до творчості Еріха Фромма. Отже, нас більшою мірою цікавить філософія марксизму. Саме Маркс є особливо важливим в розумінні фромівської концепції свободи, завдяки якому ми власне завдячуємо зв'язкам Еріха Фромма не тільки із психологією, але і з соціологією, і з філософією. Саме марксистська філософія, у синтезі із психоаналізом Фрейда стає основою оригінального бачення свободи Еріхом Фроммом. Фрейд став для Фромма ключем до психіки індивіда, тоді як соціальна філософія Маркса дала можливість Фромму побачити індивіда в контексті соціальних умов життя. Можемо стверджувати, що і гуманістичне бачення Фроммом проблеми людини теж пов'язане із марксизмом, що видно в роботі Еріха Фромма "Марксова концепція людини" (Fromm, 1961). Завдяки Марксу, для Фромма була характерна критика індустріального капіталізму. Тому проблема свободи для Фромма – це не тільки про відверто тоталітарні суспільства, але і про американську демократію, де свобода однією рукою дається (індивідуалізм, ліберальні права), а іншою відбирається (автоматизуюче споживацтво, уніфікація індивіда, псевдомислення). Звичайно, мова тут не про власне США, а про характер базису, говорячи марксовою мовою.

Отже, проблематика свободи цікавить його

не тільки в контексті осмислення тоталітарного суспільства, але й не меншою мірою в контексті осмислення західного індустріального суспільства. Тому, Фромм піднімає питання свободи не тільки у "Втечі від свободи" (Фромм, 2019), а й в інших роботах: "Мистецтві любові" (Фромм, 2017), "Здоровому суспільстві" (Fromm, 2002), "Анатомії людської деструктивності" (Фромм, 2015), "Мати чи бути" (Фромм, 2020), "Догматі про Христа" (2023).

Окремо варто відзначити концепцію *негативної та позитивної свободи* Ісаї Берліна (Берлін, 1994), яка є важливою для розуміння фромівської філософії.

Метою статті є визначення релевантності концепції свободи Еріха Фромма для пояснення сучасного російського авторитаризму.

Виклад основного матеріалу.

Людська ситуація. Формування авторитарного / тоталітарного суспільства в концепції Фромма є наслідком відмови індивідом та суспільством від свободи. Про те, як свобода виникає і чому вона може бути для людини тягарем Еріх Фромм намагається відповісти в більшості своїх робіт, але знаковою тут є його робота "Людська ситуація" (The present human condition) (Fromm, 1956).

Отже, основна особливість людської ситуації полягає у суперечності між втраченими природними зв'язками і ще не набутими новими зв'язками з іншими людьми. Це пояснюється досить просто. Людина, як частина природи пов'язана із нею органічними зв'язками. Але в процесі еволюції людина втрачає ці первинні зв'язки, а також тісні зв'язки з іншими людьми, які були притаманні традиційним спільнотам. І саме у цій ситуації індивід опиняється сам перед великим і загрозливим світом. Таким чином, індивід стикається з парадоксальною ситуацією – отримавши свободу, він змушений нести її тягар: самотність, відчуття безсилля та страху, незрілість власного я.

Не вдаючись до фромівської критики культури індустріального суспільства, зауважимо, що в існуючих соціально-культурних та соціально-психологічних умовах перед індивідом постав обмежений набір поведінкових стратегій щодо власної свободи. Найбільш бажаний і конструктивний шлях - це шлях любові. Еріх Фромм дає не тільки психологічне розуміння любові, а розглядає її і досить соціологічно. Любов стає способом об'єднання з іншими (через різні типи любові), способом досягнення власної повноцінності та цілісності: "Любов є рушійною силою людини, силою, яка руйнує стіни, що відокремлюють її від побратимів, силою, яка об'єднує її з іншими. Любов допомагає людині перебороти почуття відчуженості й самоти та водночас дозволяє бути собою, зберігати свою цілісність" (Фромм, 2017, с. 47). Але любов вимагає зрілості і волі особистості. Тому шлях любові є надзвичайно складним. Через це індивід та навіть цілі суспільства можуть обирати шлях *втечі від свободи*, що виражається не тільки у характері міжособистісних стосунків, але й у політичній сфері. Останнє є для нашої мети важливішим.

Таким чином, варто зосередитись на механізмах втечі від свободи, яких німецький мислитель виокремлює три базових: авторитаризм, деструктивність та конформізм (Фромм, 2019).

Авторитаризм. Через незрілість та неповноцінність особистості її незалежність стає обтяжливою та викликає потребу позбутися її, знайти сили, яких не вистачає самій особистості у чомусь або комусь зовнішньому. У свою чергу це виражається у прагненні панувати або підпорядковуватись. Фромм розрізняє дві основні тенденції авторитаризму: мазохістська та садистська.

Мазохістська тенденція виявляється у тому, що особистість відчуває власну нікчемність, безпорадність, неповноцінність. Відмовляючись від ствердження себе, можливостей, які є перед нею, така особистість демонструє покірність і залежність від зовнішніх сил: людей, організацій чи природи. Метою мазохістських прагнень є втрата власного «я», а, відповідно, і свободи. Але Фромм зауважує, що у суспільстві можуть бути способи реалізації мазохістських прагнень, які є культурно детерміновані. Прикладом цього є підпорядкування вождю в умовах фашистського режиму. Таким чином, індивід розчиняє своє «я» в єдності з іншими: «здобуває деяку впевненість уже за рахунок єдності з мільйонами інших, які поділяють такі самі почуття» (Фромм, 2019, с. 154). Іншим виявом мазохізму є прагнення належати до чогось більшого і могутнішого, поділяти з ним силу і славу. Таким великим і могутнім може бути нація, держава, інша людина, а також «інституція, бог, совість, психічна потреба» (Фромм, 2019, с. 156). Позбувшись власного «я» заради чогось більшого і могутнішого, індивід отримує почуття причетності до цієї могутності і слави. В російській політичній дійсності образи *імперії, президента*, як єдиного гаранта безпеки і стабільності та уособлення сильного лідера, на наш погляд, є ознаками того, що мазохістська тенденція має сприятливі умови для своєї реалізації. Власне, її варто розглядати як один із способів консолідації мас навколо режиму.

Садизм як особливість особистості стає визначальним у садистських соціальних діях, які може практикувати як окремих індивід, так і колектив, коли, наприклад, загальноприйнятою стає ідеологія панування. Власне, будь-який і будь-чий імперіалізм є садистським. Отже, садистська тенденція виявляє себе у прагненні панувати над іншими. Фромм розрізняє три типи садизму: 1) прагнення повної та необмеженої влади над іншими людьми, перетворення їх на знаряддя; 2) до прагнення панувати додається і прагнення експлуатувати інших, використовувати їх та «заковтувати все, що є в них поживного» (Фромм, 2019, с. 146); 3) прагнення принизити, заподіяти страждань іншим або спостерігати за їх стражданнями, які можуть бути і фізичними, але частіше душевними.

Приклади раціоналізації садизму, які наводить Фромм, дають підстави розглянути їх в контексті мотивів (справжніх чи декларованих) нападу на

Україну. Фромм ілюструє раціоналізації садизму такими прикладами: «Мене образили, тож моє бажання образити когось є не чим іншим, як справедливою відплатою», «Завдаючи удару першим, я захищаю від удару себе та друзів» (Фромм, 2019, 156).

Ще однією рисою авторитарного суспільства є пасивність. Хоча почуття відповідальності та відчуття можливості впливати на те, що відбувається в країні та місті, останніми роками в Росії повільно зростало, все ж «не все так однозначно». Так, у 2009 році 81% росіян говорили, що вони «цілком не можуть вплинути» на те, що відбувається в країні, наприкінці 2022 про це заявляли 45% респондентів. Важливо, що цю групу становлять передусім респонденти старшого віку, економічно та соціально ущемлені верстви населення, фрустровані. При цьому найчастіше про свою здатність впливати на ситуацію в країні говорять з одного боку більш забезпечені та статусні росіяни (високий рівень добробуту, керівники), а також молодші респонденти (молодші 25 років, студенти, які також частіше працюють волонтерами). Прихильники влади говорять про можливість вплинути на ситуацію частіше, ніж її критики (Волков Д., 2023). Це змушує нас задуматись про те, що для сучасного росіянина означає «впливати на ситуацію в країні» і «бути відповідальним»? Зрозуміло, що такий «вплив на ситуацію» можна розділити на вплив «всупереч» і вплив, що відповідає інтересам путінізму. Теж саме і з відповідальністю. Підтримувати путінську політику – це «відповідально» бо «патріотично»? Очевидно, що волонтери, які допомагають постачати окупаційну армію, теж «впливають» на ситуацію в країні і діють «відповідально», але вони діють на користь авторитарного режиму, незалежно від внутрішньої мотивації такого волонтерства. Тому, можна припустити, що «можливість впливати» на ситуацію в країні серед прихильників путінізму (яких насправді багато) є специфічним проявом конформізму.

Більш промовистим індикатором «безсилля» російського суспільства є рівень участі у політичному житті. Так, у квітні 2023 р. лише 4% росіян заявили, що вони завжди беруть участь у громадському житті і 2% (рівень помилки вибірки) говорять про нові можливості для себе у політиці. При цьому 25% росіян вважають, що вони не мають можливості впливати на політичні події, а 39% самоусуваються з політики, заявляючи, що вони не цікавляться чи не розуміються на політиці (Левада центр, 2023).

Деструктивність. Щодо деструктивності, то тут варто відрізнити цей механізм від мазохізму і садизму. Ні садизм, ні мазохізм не мають на меті знищення об'єкта. У випадку із деструктивністю об'єкт повинен бути знищений. Метою тут є усунення зовнішньої загрози, навіть ціною залишитись цілковито ізольованим. Яскравим прикладом такої деструктивності є відомий путінський наратив: «мир без России нам не нужен» (світ без Росії нам не потрібний).

Тут важливо розрізнити дві відмітні риси

деструктивності. По-перше, деструктивність може бути природною реакцією на небезпеку життю власному чи близьких, а також і тих ідей, з якими індивід чи група себе ідентифікують тобто виникати в конкретній ситуації. Така деструктивність раціоналізується, тому Фромм і зауважує, що «Любов, обов'язок, свідомість, патріотизм застосовувалися раніше й надалі використовуються як прикриття для деструкції – знищення себе й інших» (Фромм, 2019, с. 178).

Відповідно, Фромм розглядає два типи агресії: доброякісну (псевдоагресія, ненавмисна агресія, оборонна агресія, ігрова агресія) та злаякісну (деструктивність та жорстокість) (Фромм, 2015).

Інша риса деструктивності виявляється у стійкому внутрішньому стані, який можна порівняти із стиснутою пружиною, яка випрямиться за нагоди тобто при необхідних умовах. Важливим є те, що раціоналізація деструктивності може бути не лише справою окремих індивідів, але й соціальних груп, які оцінюють ці раціоналізації як реальність.

Крім цього, у «Втечі від свободи» Фромм висвітлює співвідношення рівня деструктивності із соціальним класом, вказуючи, що цей рівень підвищується із зниженням позиції у соціальній ієрархії. Ця класова прив'язка є важливою, адже на наш погляд, проливає світло на високий рівень підтримки агресії проти України в російському суспільстві. Дивлячись на соціальний портрет сучасної російської еміграції не можна не відмітити, що її основу склав середній клас, представники якого більше мотивуються власним збереженням. Крім цього, російську еміграцію варто розглядати також і в контексті форми протесту проти агресивного путінського режиму.

Стосовно об'єктів деструктивності, то їх можна поділити на два основні типи: 1) інші люди; 2) якщо з якихось причин деструктивність не має зовнішнього об'єкта, то обертається на власне «я» та проявляється в різну мірою: аж до самогубства.

Сучасна зовнішня політика путінської Росії може бути представлена саме як масштабна раціоналізація знищення *іншого*: «несправедливого» світового порядку, «нацистського київського режиму», загалом України, як загрози. При цьому, орієнтація на знищення *іншого* обертається загрозою і для самого російського суспільства: а саме його демографічних та економічних перспектив, ризиків зовнішньополітичної ізоляції та маргіналізації. Таким чином, путінська Росія виступає одночасно і суб'єктом, і об'єктом власної деструктивності.

Конформність. Перш ніж говорити про конформність, як механізм втечі від свободи, варто відзначити особливості перекладу і розуміння понять, які використовує Еріх Фромм. В українському перекладі використовується поняття конформність автомата, хоча в оригіналі Фромм використовує слово *automaton* – автомат, автоматичний пристрій (Фромм, 2019, с. 183). Також у Фромма зустрічається поняття *The Automaton Citizen* (Fromm, 1966) – автоматизований громадянин. У російському перекладі зустрічаємо

«автоматизирующий конформизм» (автоматизуючий конформізм). Головна мета використання цих понять – це показати те, як людина позбавляється власної волі, перетворюючись на щось подібне до живого автомату. Людина в такому випадку перестає бути самодостатнім, активним та автономним суб'єктом, здатним реалізовувати власну волю. В цьому ключі уся фромівська філософія свободи відповідає духу *позитивної свободи* в Ісаї Берліна, який пише: «[...] Я хочу бути кимось, а не ніким; хочу бути діячем – ухвалювати, а не виконувати постанови, ухвалені за мене, самокеруватися, а не бути керованим зовнішньою природою або іншими людьми [...]. Я хочу, насамперед, усвідомлювати себе як мислячу, активну істоту, наділену бажаннями, відповідальну за зроблені мною вибори і спроможну пояснити ці вибори через посилення на мої власні ідеї та міркування» (Берлін, 1994, с. 190). Таким чином, позитивна свобода – суперечить конформності, вона передбачає свідому, відповідальну активність, а не пасивність та мовчазну згоду, свобода – це і здатність продукувати *власні* думки та судження, що суперечить фромівському поняттю *псевдомислення*.

Фромм каже, що конформізм, як механізм втечі полягає у тому, що індивід перестає бути собою, засвоюючи культурні патерни, що роблять його особистість подібною до усіх інших, стираючи кордони між власним я і навколишнім світом. Власне, це уподібнення і робить індивіда автоматом, не метою, а засобом (Fromm, 1966). Для індивіда чи групи це є порятунком від тягара свободи, ціною якого стає втрата власного «я». Важливим є і фромівське розуміння індивідуалізму в індустріальному суспільстві: «кожен індивід щиро переконаний, що він — це «він» і що його думки, почуття та бажання насправді належать «йому». Хоча серед нас і трапляються справжні особистості, у більшості випадків таке переконання є ілюзією» (Фромм, 2019, с. 184). Фромівський *automaton* можна порівняти із розуміння людини-маси у Ортега-і-Гассета: «Маса – це кожний, хто сам не дає собі обґрунтованої оцінки - доброї чи злої, - а натомість почуває, що він «такий, як усі», і проте тим не переймається і навіть задоволений почуватися тотожним з іншими» (Ортега-і-Гассет, 1965, с. 18).

Важливою в контексті конформності є поставлена Фроммом проблема псевдомислення, тобто видавання чужої думки за свою. Тут цікавими є мисленнєві експерименти Фромма. Можемо згадати один з них: пересічний громадянин, який видає за власні судження про політику інформацію, яку прочитав у газеті. Сьогодні ми радше сказали б: побачив на федеральному телеканалі.

Але такі псевдо-власні думки суб'єктивно сприймаються за власні. Пересічний громадянин, який не має філософського світогляду або немає достатніх політологічних чи соціологічних знань, а також можливостей (бажання) їх здобути, своє розуміння політичних подій складає із інформації у ЗМІ, думок експертів (часто сумнівної компетентності) і т.д., вважаючи, що його висновки

є його висновками, а не чужими. З цього виникає ілюзія того, що не тільки чужі думки є нашими, але й життя складається відповідно до власних планів на нього. Таким чином, власні думки і власний контроль над своїм життям є результатом психічної діяльності індивіда, його власним «я». У другому випадку доводиться говорити про псевдо-«я», від чийого імені людина виконує ту роль, яку від неї очікують. Таким чином, втрата власного «я» змушує індивіда шукати впевненість і ідентичність за допомогою очікувань інших. Формування псевдо-власних думок подібне до дії символічного насильства, як нав'язування значень та символів, які повинні сприйматися як легітимні (Voiko, 2016).

І саме конформізм та деструктивність стосовно оцінок внутрішньої соціально-психологічної ситуації в Росії варто розглядати найбільш прискіпливо.

Громадська думка в сучасній Росії не є однорідною. Можна виокремити і явно деструктивний елемент, до якого належать люди з відверто імперськими переконаннями. Фромм детально пояснює нам мотиви такої підтримки того, що є більшим та могутнішим за власне незріле «я». Більш складною та суперечливою групою є незгодні.

Незалежні російські дослідники, вказують, що "за фасадом декларативної "більшості підтримки" війни чітко помітна більш значима "більшість непротиставлення" (Погружение в войну, 2023, с. 3).

Поширеною помилкою багатьох українських оглядачів стосовно "більшості", яка підтримує війну є ігнорування важливих індикаторів ставлення до неї, які дозволяють пересвідчитись, що підтримка війни базується на конформізмі та псевдомисленні, яке виражається у "приєднанні до "нормативного судження", що суперечить справжнім переконанням. Так, соціологи з проекту "Хроніки" запропонували, крім прямого питання щодо підтримки війни, ще чотири контрольних, які дозволяють ідентифікувати ті переконання, які не відповідають "нормативному судженню", а саме щодо:

- готовності підтримати рішення Путіна про припинення війни, якщо до цього моменту її мети не буде досягнуто;
- підтримки пріоритетного витрачання коштів бюджету на армію, а не на соціальні потреби у разі дефіциту цих коштів;
- засудження тих, хто ухиляється від участі у військових діях, чи скоріше ставлення до них із розумінням;
- схвалення кримінального переслідування противників війни, які публічно висловлюють цю думку.

Отже, аналіз відповідей показує, що з 60% тих, хто підтримує війну, 20% опитаних не співчують провозням переконанням, які були відображені у контрольних питаннях (Погружение в войну, 2023, с. 2-3). Таким чином, попри те, що соціологи зафіксували чотирикратне перевернення переконаних прихильників війни над переконаними противниками, важливим є те, що надзвичайно

вагомим фактором консолідації навколо путінської загарбницької політики є саме фактор конформізму, який для багатьох є способом "втечі".

У сучасній Росії громадська думка виявилася у лещатах дихотомії «свій-чужий», коли не підтримувати загарбницьку війну чи путінізм рівнозначно зраді. Це означає ризикувати бути стигматизованим, маргіналізованим, ізольованим і часто кримінально переслідуваним. Отже, у Росії сформовані найсприятливіші для конформізму умови. Це говорить на користь того, що російській громадській думці властиві такі конформістські феномени, як «більшість непротиставлення». Оцінки частки цієї «більшості» різні. Левада-центр говорить про близько третину тих, хто підтримує владу «поскільки-поскільки» (Волков, 2023).

Соціальний характер.

Ще одним з важливих елементів фромівського розуміння свободи є його типологія соціальних характерів, які притаманні різним спільнотам. Цей концепт учений називає ключовим для розуміння соціального процесу. Отже, під соціальним характером Фромм розуміє не ті особливості, які притаманні індивіду та відрізняють його від інших, а та частина структури характеру, яка є спільною для більшості членів групи. При цьому ядро характеру групи формується під впливом спільного способу життя і спільних переживань (Fromm, 1942).

Фромм показав, як соціальний характер групи відповідає за сприйняття та згуртування навколо тих чи інших ідей. Ліві партії в Німеччині програли, на його думку, нацистській ідеології тому, що індивідуальна свобода, незалежність особистості, які вони пропагували суперечили панівній «тузі» за стабільною і сильною владою. Власне, в сучасній російській пропаганді ми спостерігаємо цю акцентуацію на стабільності влади і політичної системи, захисті від зовнішніх загроз, що вимагає консолідації та заперечує цінності ліберальної демократії. Спекулюючи на традиційних для російського суспільства страхах, пропаганда формує та підтримує в росіянах ті риси, які Фромм визначає як складові авторитарного характеру.

Носій певного соціального характеру по-суті пристосовується до соціальних умов, в яких він живе, що виражається і в діях у відповідності до тих вимог, які висуває йому це середовище. Терпіти санкції, підтримувати агресивну війну, добровільно відправляти сина на війну означає те, що індивіди діють у відповідності до уявлень про патріотизм, обов'язок перед батьківщиною і її безпекою. Індивід і велика частина суспільства у цьому разі може суб'єктивно переживати ці уявлення як «власні», а не як такі, що нав'язані ззовні пропагандою. Цікавим є і те, що пристосування до соціальних умов, відтворення у поведінці рис соціального характеру мають не тільки практичне значення, але й забезпечують психологічне задоволення. Наприклад, людина яка підтримує загарбницьку війну, розглядаючи її як справедливую, може отримувати задоволення через те,

що відповідає уявленням про патріотизм, обов'язок перед країною чи нацією.

Розглянувши механізми втечі від свободи, які описує Еріх Фромм ми повинні зауважити, що *не-свобода* варто розглядати не тільки як результат примусу, але і як результат «добровільного підкорення» і «стійкого прагнення до підлеглості» (Соловйова, 2009, с. 38).

Тягар свободи незгодних. У сучасній Росії бути внутрішньо вільним – справді не просте завдання. Але частина незгодних із путінською політикою щодо України є досить великою. Сьогодні ці люди перебувають у винятково тяжких соціально-психологічних умовах. Відзначимо, що йдеться не про протестну еміграцію, а про ту частину російського суспільства, яка намагається бути внутрішньо вільною, залишившись у країні. Дослідження російських незалежних соціологів (Конева, 2023) показують, що противники війни перебувають у тяжкому моральному стані, переживаючи нездатність впливати на своє життя. Емоції, які вони переживають як правило негативні: гнів, сором, розчарування та втома (61% проти 26% у прихильників війни), наростаюча тривога (навесні 2022-го 53% противників війни переживали тривогу, а в лютому 2023-го таких було 76 %) та апатія.

Противники війни живуть у стані глибокої ізоляції. При цьому цей феномен проявляється на найглибшому рівні: протягом усієї війни понад 40% супротивників війни переживають конфлікти зі своїми близькими. Противники війни «ізольовані, дискриміновані, неоднорідні. Переконань не змінюють, зберігають негативний настрій» (Конева, 2023). Крім цього, для становища противників війни характерним є і дефіцит необхідної інформації. Так, 44% противників війни втратили важливі для них інтернет-ресурси, тоді як серед прихильників війни це число становить лише 9%.

Виходячи з положень концепції Фромма ми можемо поставити питання: які ж конструктивні стратегії поведінки залишаються у противників війни в Росії? Вони надзвичайно обмежені. Ситуація погіршується і тим, що й український дискурс про «хороших росіян» по-суті підіграє путінізму, якому потрібно маргіналізувати своїх супротивників, переконати їх у тому, що вони у меншості й безсилі. Для України це втрата важливого внутрішньоросійського ресурсу спротиву.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Філософію свободи Еріха Фромма можемо віднести до позитивної свободи, в розумінні І. Берліна. Індивід, який стикається із тягарем свободи,

стикається у першу чергу з недостатністю власних сил, незрілістю і неповноцінністю власної особистості, що спонукає його позбутися цього тягаря, розчинитися у тому, що дасть недостатніх йому сил, але ціною власної автономності і можливості реалізувати себе, як вільної істоти, здатної з любов'ю ставитись до себе, своєї праці, інших людей. Це змушує індивіда до втечі, яка виражається у, по-суті, добровільному самообмеженні, перетворенні на об'єкт залежності від іншого: чи то в мазохістській, садистській чи конформістській формах. Таким чином, позитивна свобода як свобода *для* стає неможливою, натомість, добровільно заплутуючись в сіті обмежень індивід (група чи суспільство в цілому) позбавляється і негативної свободи – свободи *від*. Але для Еріха Фромма головним є саме здатність індивіда до реалізації себе, до любові, до власного розвитку і формування конструктивних зв'язків із іншими людьми.

Застосовуючи фромівське розуміння свободи як концептуальну рамку пояснень того *що і чому* відбувається із російським суспільством в аспекті його підтримки війни, першим, що впадає в очі – це нездатність російського суспільства реалізувати власну свободу.

Усі перелічені Фроммом способи втечі від свободи ми можемо зафіксувати в російському суспільстві, яке все більше набуває ознак авторитарного з потенціалом перетворитись на тоталітарне. Але найбільш поширеним є *конформізм*, мовчазна згода росіян із жахами війни. Цьому конформізму варто шукати окремі пояснення. Окремою проблемою, яка варта соціально-філософської рефлексії – це положення незгодних, особливо тих, які залишились в Росії, а тому найбільше і найдраматичніше переживають *тягар свободи* і які насправді відчувають так звану колективну відповідальність, переживають сором і провину, по-суті, замість тих, хто дійсно мав це усе перелічене відчувати.

Звичайно, філософія свободи Еріха Фромма не може дати усіх відповідей. На наше переконання, не вирішеним питанням залишається можливість застосовувати даний підхід для осмислення поведінки тих (в даному випадку незгодних із політикою російського керівництва), хто приймає тягар свободи, не намагаючись його позбутись.

Таким чином, попри деякі обмеження, концепція свободи Еріха Фромма залишається релевантною для осмислення авторитарних тенденцій в російському суспільстві, оскільки дозволяє ідентифікувати ключові соціально-психологічні та ідеологічні передумови, а також конкретні механізми становлення авторитаризму в путінській Росії.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Берлін, І. (1994). *Чотири есе про свободу*. Київ: Основи. Відновлено з https://pdf.lib.vntu.edu.ua/books/2016/Berlin_1994_272.pdf
- Волков, Д. (2023). *Год «спецоперации»: к чему пришло российское общество*. Левада центр. Відновлено з <https://www.levada.ru/2023/02/27/god-spetsoperatsii-k-chemu-prishlo-rosijskoe-obshchestvo/>
- Готовность к участию в политике. (2023). *Левада центр*. Відновлено з <https://www.levada.ru/2023/06/20/gotovnost-k-uchastiyu-v-politike/>
- Конев, Е. (2023). *Топи войны*. Відновлено з <https://www.extremescan.eu/ru/post/16-D1%82%D0%BE%D0%BF%D0%B8-%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D1%8B>
- Ортега-и-Гассет, Х. (1965). *Бунт мас*. Нью-Йорк: Видання оборони чотирьох свобод України. Відновлено з <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1950/file.pdf>
- Погружение в войну: хроники общественного мнения*. (2023). Відновлено з <https://re-russia.net/expertise/057/>
- Соловйова, А. С. (2009). Проблема підкорення особи владному впливу у праці Е. Фромма "Втеча від свободи". *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*, 110(97). Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2009_110_97_8
- Фромм, Е. (2017). *Мистецтво любові*. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».
- Фромм, Е. (2019). *Втеча від свободи*. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».
- Фромм, Е. (2020). *Мати чи бути*. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».
- Фромм, Э. (2015). *Анатомия человеческой деструктивности*.
- Фромм, Э. (2023). *Догмат о Христе*. Відновлено з <https://kph.ffa.npu.edu.ua!/e-book/clasik/data/gaid/fromm/01/00.html>
- Харарі, Ю. (2022). *21 урок для XXI століття*. Київ: BookChef.
- Boiko, D. (2016). Symbolic violence as the object of sociological research: inter Bourdieu and Zizek. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*.
- Fromm, E. (1942). Character and the Social Process. *Appendix to Fear of Freedom*, Routledge. Відновлено з <https://www.marxists.org/archive/fromm/works/1942/character.htm>
- Fromm, E. (1956). The present human condition. Відновлено з <https://www.jstor.org/stable/41208052>
- Fromm E. (1961). *Marx's Concept of Man*. Frederick Ungar Publishing: New York. Відновлено з <https://www.marxists.org/archive/fromm/works/1961/man/index.htm>
- Fromm, E. (1966). The Automaton Citizen and Human Rights. *International Erich Fromm Society*. Відновлено з <https://www.fromm-gesellschaft.eu/images/pdf-Dateien/2008a-1966-e.pdf>
- Fromm, E. (2002). *The Sane Society*. London, New York: Routledge Classics. Відновлено з <https://historicalunderbelly.files.wordpress.com/2012/12/erich-fromm-the-sane-society.pdf>

REFERENCES

- Berlin, I. (1994). Four Essays on Freedom. Kyiv: Basics. Retrieved from https://pdf.lib.vntu.edu.ua/books/2016/Berlin_1994_272.pdf
- Boiko, D. (2016). Symbolic violence as the object of sociological research: inter Bourdieu and Zizek. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*.
- Fromm E. (1961). *Marx's Concept of Man*. Frederick Ungar Publishing: New York. Відновлено з <https://www.marxists.org/archive/fromm/works/1961/man/index.htm>
- Fromm, E. (1942). Character and the Social Process. *Appendix to Fear of Freedom*, Routledge. Відновлено з <https://www.marxists.org/archive/fromm/works/1942/character.htm>
- Fromm, E. (1956). The present human condition. Відновлено з <https://www.jstor.org/stable/41208052>
- Fromm, E. (1966). The Automaton Citizen and Human Rights. *International Erich Fromm Society*. Відновлено з <https://www.fromm-gesellschaft.eu/images/pdf-Dateien/2008a-1966-e.pdf>
- Fromm, E. (2002). *The Sane Society*. London, New York: Routledge Classics. Відновлено з <https://historicalunderbelly.files.wordpress.com/2012/12/erich-fromm-the-sane-society.pdf>
- Fromm, E. (2015). Anatomy of human destructiveness.
- Fromm, E. (2017) The Art of Love. Kharkiv: Book Club "Family Leisure Club".
- Fromm, E. (2019). Escape from freedom. Kharkiv: Book Club "Family Leisure Club".
- Fromm, E. (2020). To have or to be. Kharkiv: Book Club "Family Leisure Club".
- Fromm, E. (2023). Dogma about Christ. Updated from <https://kph.ffa.npu.edu.ua!/e-book/clasik/data/gaid/fromm/01/00.html>
- Harari, Y. (2022). *21 lessons for the 21st century*. Kyiv: BookChef.
- Koneva, E. (2023). Swamps of war. Updated from <https://www.extremescan.eu/ru/post/16-D1%82%D0%BE%D0%BF%D0%B8-%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D1%8B>
- Ortega y Gasset, H. (1965). Rebellion of the masses. New York: Publication of the Defense of the Four Freedoms of Ukraine. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1950/file.pdf>
- Plunging into war: chronicles of public opinion. (2023). Updated from <https://re-russia.net/expertise/057/>
- Solovyova, A. S. (2009). The problem of subjugation of a person to powerful influence in E. Fromm's work "Escape from Freedom". Scientific works of the Black Sea State University named after Petro Mohyla, 110(97). Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2009_110_97_8
- Volkov, D. (2023). The year of the "special operation": what has Russian society come to. Levada center. Updated from <https://www.levada.ru/2023/02/27/god-spetsoperatsii-k-chemu-prishlo-rosijskoe-obshchestvo/>
- Willingness to participate in politics. (2023). Levada center. Updated from <https://www.levada.ru/2023/06/20/gotovnost-k-uchastiyu-v-politike/>